

УДК 347.65/68

Кухарев О.Є.,
викладач кафедри цивільного права
та процесу Харківського економіко-
правового університету

Вжиття заходів щодо охорони спадкового майна виконавцем заповіту та нотаріусом

Як відомо, одним із конституційних прав кожної особи є право володіти, користуватися та розпоряджатися своєю власністю (ст. 41 Конституції України).

Важливу роль у забезпеченні реалізації цього права відіграє закріплений в цивільному законодавстві України інститут спадкування майна.

Позитивним є і те, що з метою додержання вищезгаданого конституційного права законодавець передбачає низку заходів щодо охорони спадкового майна.

До заходів щодо охорони спадкового майна в широкому значенні слід віднести будь-які заходи, направлені на збереження спадщини в належному стані, запобігання найменшій можливості її втрати, псування або розкрадання.

Предметом дослідження у цій статті є особливості вжиття заходів щодо охорони спадкового майна виконавцем заповіту і нотаріусом, їх значення та порівняльний аналіз.

Аналізуючи матеріал статті, автор спирався на загальні дослідження й публікації провідних учених-цивілістів Фурси С.Я., Фурси Є.І, Остапюка Н., Гордона М.В., які стосуються загальних питань спадкового права. Однак варто зазначити, що наукових праць, безпосередньо присвячених вжиттю заходів щодо охорони спадкового майна, останнім часом практично не було.

Слід зауважити, що у випадку призначення виконавця заповіту, заходи з охорони спадкового майна вживаються як нотаріусом, так і безпосередньо самим виконавцем (ст. 1290 ЦК України). І якщо нотаріус здійснював такі повноваження і до набрання чинності нового Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 року (далі ЦК), то вчинення заходів щодо охорони спадкового майна виконавцем заповіту встановлено на законодавчому рівні вперше і, відповідно, потребує певного наукового дослідження.

На відміну від Цивільного кодексу УРСР 1963 р. (далі ЦК 1963 р.), який лише в загальній формі вирішував окремі питання щодо можливості виконання заповіту спеціальною особою, зазначеною в заповіті - виконавцем заповіту, новий ЦК присвячує виконанню заповіту окрему главу, норми якої складають інститут виконання заповіту.

Такі зміни в правовому регулюванні відносин з виконання заповіту не є випадковими. В умовах заборони приватної власності та підприємницької діяльності, жорсткого нормування публічною владою кількості та вартості споживчого майна, що могло належати фізичній особі на праві особистої власності і складало спадкове майно, правове регулювання виконання заповіту спеціальною особою – виконавцем заповіту носило суто формальний характер. Тим більше, що охорона спадкового майна, призначення хранителя та опікуна такого майна покладалося згідно зі ст. 558-559 ЦК 1963 р. на спеціальних посадових осіб – державних нотаріусів, а в населених пунктах, де не було державної нотаріальної контори – на посадову особу відповідного виконавчого комітету, яка мала право вчиняти нотаріальні дії. Детальна регламентація порядку здійснення цих дій відбувалася, відповідно, в Законі України «Про нотаріат» від 2 вересня 1993 р. [2], в Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 18 червня 1994 р. № 18/5 [5] та в Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій посадовими особами виконавчих комітетів сільських, селищних, міських рад народних депутатів України, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 25 серпня 1994 р. №22/5 [6].

Актуальність вжиття заходів з охорони спадкового майна підтверджує наступний приклад. До нотаріуса міста Москви, звернулася гр. Ч. з заявою про прийняття спадщини після померлого чоловіка. Нотаріус відмовив їй в прийнятті заяви, посилаючись на відсутність правовстановлюючих документів на транспортний засіб, гараж і деяке інше майно. Вказані документи утримував син спадкодавця від першого шлюбу В. і відмовлявся як від передачі їх гр. Ч., так і від прибуття до нотаріальної контори за місцем відкриття спадщини.

Таким чином, не завжди спадкоємці знаходяться в довірчих відносинах, а тому небезпека порушення прав спадкоємців існує не тільки з боку третіх осіб, а й з боку інших спадкоємців. Із збільшенням майнових накопичень громадян і з'явлення нових видів майна, яке може належати їм, така небезпека буде тільки зростати [7, с. 27].

Слід прийняти до уваги і той факт, що спадкоємцями за заповітом не завжди можуть бути близькі родичі, що мешкали разом із заповідачем. А в цьому випадку прийняття своєчасних заходів щодо збереження майна має вкрай важливе значення.

Цивільний кодекс України не містить детальної регламентації порядку здійснення виконавцем заповіту своїх повноважень, в тому числі і заходів щодо охорони спадкового майна, хоча потреба в цьому є. Адже спадкоємці, їхні законні представники, а також орган опіки і піклування мають право згідно зі ст. 1293 ЦК оскаржити до суду лише ті дії виконавця заповіту, які не відповідають вимогам Цивільного кодексу, інших законів, порушують інтереси спадкоємців.

З урахуванням викладеного вважаємо за доцільне доповнити ст. 1290 ЦК частиною четвертою такого змісту:

«...4. Виконавець заповіту при здійсненні своїх повноважень має право укладати правочини (договори), здійснювати інші фактичні та юридичні дії, спрямовані на виконання волі спадкодавця, яка виражена в заповіті. Правові форми та порядок здійснення виконавцем заповіту своїх повноважень встановлюється законом.»

На нашу думку, таким спеціальним законом може бути Закон України «Про виконання заповіту».

Підкреслимо, що на практиці мають місце зловживання нотаріусами при вирішенні питань про охорону спадкового майна. Так, нотаріус відмовив Д. у вчиненні заходів з охорони спадкового майна, що залишилося після смерті його батька, - оскільки разом із батьком проживав А. – брат заявника, який вступив в права володіння спадщиною. В цій ситуації нотаріус визнав недоцільним вживати заходи щодо охорони спадкового майна.

В той же час наведений приклад зовсім не свідчить про відсутність необхідності у вжитті заходів з охорони спадкового майна. Між спадкоємцями Д. і А. могли скластися неприязні, ворожі стосунки. Отже, Д. міг справедливо побоюватися зникнення або пошкодження майна, що входить до складу спадщини.

Крім того, нотаріус особисто не заінтересований у вчиненні вказаної вище нотаріальної дії [7, с. 25].

На думку Остапюка Н., на законодавчому рівні слід додатково встановити випадки, коли вжиття заходів щодо охорони спадкового майна є обов'язковими як з боку нотаріуса, так і з боку виконавця заповіту. Серед таких випадків автор називає наступні:

- по-перше, коли ніхто із спадкоємців не вступив у володіння спадщиною, що потребує охорони (управління);

- по-друге, коли у нотаріуса чи виконавця заповіту є достовірна інформація про відсутність хоча б кількох осіб, які призвані до спадкування;

- по-третє, коли спадкоємцем є громадянин, який визнаний в судовому порядку недієздатним або обмеженим в дієздатності і його опікун (або особисто громадянин у випадку згоди піклувальника) не вступив у володіння (управління) спадковим майном.

Основні риси провадження з охорони спадкового майна, що відрізняють його від позовного, були відзначені ще дореволюційними ученими. Так, Васьковський Є. відносив справи з охорони спадщини (підвідомчі на той час, за загальним правилом, мировим суддям) до числа односторонніх, маючи на увазі те, що в таких справах немає ані позивача, ані відповідача, а є тільки «прохач», який заявляє одностороннє клопотання. Внаслідок цього, всі ті правила позовного провадження, які обумовлюються його двосторонністю і розраховані на участь противника, в цьому випадку, не застосовуються. Учений підкреслював, що «в цьому випадку не може бути і мови ані про принцип рівності сторін, ані про зустрічний позов, ані про відвід, ані про залучення третіх осіб... За цією ж підставою... обмежений принцип змагальності розширенням сфери вільної ініціативи та самостійності суду».

Практиці відомі випадки, коли неприйняття оперативних заходів щодо охорони спадкового майна призвело до негативних наслідків. Так, при опису майна С. було встановлено, що її кімната не опечатана, ключі знаходилися у сусідки по квартирі. За свідченням понятих, у С. був дорогий посуд (кришталь), облігації. Під час опису, цього майна не було. Частина речей вдалося знайти у сусідки.

Ще один приклад: за спадковою справою К., що мешкала у місті Москва, встановлено, що більша частина речей, в тому числі холодильник, було вивезено племінницею. ЖЕК не повідомив нотаріальну контору про наявність майна, що потребує охорони. Варто уваги що Закон «Про державний нотаріат в РРФСР» від 2 серпня 1974 року (ст. 56) містив норму про те, що організації, в оперативному управлінні чи власності яких знаходяться житлові приміщення, або у яких за будь-яких підстав знаходиться майно громадян, у випадку смерті громадянина, спадкоємці якого відсутні, зобов'язані вжити негайних заходів з охорони майна померлого і в 3-денний строк повідомити нотаріальний орган про наявність такого майна і відому їм інформацію про можливих спадкоємців [7, с. 28].

Ст. 60 Закону України «Про нотаріат» передбачає три різних випадки вжиття заходів щодо охорони спадкового майна:

1. Коли відомості про необхідність вжиття заходів щодо охорони спадкового майна надійшли до державної нотаріальної контори, де за законом має відкриватись спадщина, державний нотаріус:

– виконує всі необхідні заходи особисто, якщо це майно знаходиться в окрузі його діяльності;

– виконує частково всі необхідні заходи, що стосуються майна, яке знаходиться в окрузі його діяльності, а стосовно іншого майна може давати доручення державним нотаріусам або посадовим особам виконавчих комітетів за місцем знаходження цього майна.

2. Посадові особи виконавчого комітету, де немає державної нотаріальної контори можуть приймати рішення про вжиття заходів з охорони спадкового майна особисто, а також на підставі відповідного доручення державного нотаріуса, але з обов'язковим повідомленням державного нотаріуса за місцем відкриття спадщини про вжиті заходи.

3. Коли відомості надійшли до державної нотаріальної контори або посадової особи виконавчого комітету, де розташована частина майна або все майно, але не відкривалась спадщина, вони мають вживати відповідних заходів з наступним повідомленням державного нотаріуса за місцем відкриття спадщини.

Представляється доцільним з метою зберігання майна встановити строк, протягом якого виконавець заповіту та нотаріус будуть зобов'язані вжити заходів щодо охорони спадкового майна. Щодо виконавця заповіту, пропонуємо викласти пункт 1 частини 1 ст. 1290 ЦК України в наступній редакції:

«...1) вжити заходів щодо охорони спадкового майна протягом розумного строку з моменту відкриття спадщини».

Слід зауважити, що більш детально, порівняно із Цивільним кодексом України, повноваження нотаріуса та виконавця заповіту в частині вжиття заходів до охорони спадкового майна, прописані Інструкцією про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затв. Наказом Міністерства юстиції України від 03.03.2004 за № 20/5 (zareєстровано в Міністерстві юстиції 03.03.2004 за № 283/8882) [3]. Так, відповідно до п. 186 вказаної Інструкції, заходи щодо охорони спадкового майна вживаються *безпосередньо державним нотаріусом* за місцем відкриття спадщини. В той же час, роль виконавця заповіту зводиться до повідомлення спадкоємців про відкриття спадщини (п.188 Інструкції та п. 2 ч. 1 ст. 1290 ЦК Украї-

ни), обов'язкової присутності при здійсненні опису спадкового майна (п. 190 Інструкції), і, крім того, за наявності виконавця заповіту, він призначається охоронцем усього спадкового майна.

Цікаво в цьому аспекті уявляється пропозиція Фурси С.Я і Фурси Є.І. щодо надання органам опіки та піклування можливості звертатись до нотаріуса для вжиття заходів щодо охорони майна безвісно відсутнього. Зрозуміло, що ця дія не зумовлюється правовідносинами спадкування, але пов'язана із специфікою діяльності нотаріуса щодо вжиття охоронних заходів [8, с. 265]

Заходи щодо охорони спадкового майна нотаріус вживає не пізніше наступного дня з дати надходження доручення або заяви про наявність спадкового майна, яке потребує охорони. Таким чином, з метою збереження спадкового майна та враховуючи відсутність у виконавця заповіту необхідного кола повноважень щодо вжиття заходів з охорони спадкової маси, останній повинен якнайшвидше повідомити державного нотаріуса за місцем відкриття спадщини про необхідність вжиття заходів щодо її охорони.

Для охорони спадкового майна нотаріус проводить опис спадкового майна, призначає його охоронця та передає майно йому на зберігання. Опис спадкового майна здійснюється за участю виконавця заповіту, у випадку його призначення, заінтересованих осіб, якщо вони того бажають, і не менше як двох свідків.

Нерухоме майно, на перший погляд, не потребує вжиття заходів з охорони, оскільки відчужувати його може тільки власник при наданні своїх правостановлюючих документів. Але під час життя власника, ним могла бути видана довіреність щодо відчуження об'єкта нерухомості. Звісно, відповідно до ст. 248 ЦК України, представництво за довіреністю припиняється у разі смерті особи, яка видала довіреність, але про це необхідно своєчасно повідомити особу, якій надані відповідні повноваження щодо відчуження майна. Тому для того, щоб об'єкт нерухомості не був відчужений неповідомленою особою, необхідно або накладати заборону відчуження об'єкта нерухомості, або встановити наявність уповноважених на відчуження майна осіб і повідомити їх про припинення дії повноважень.

Грошові суми та цінні папери, які залишилися після смерті особи, на прохання спадкоємців чи інших заінтересованих осіб, серед яких можна визначити і виконавця заповіту, за окремим описом здаються не пізніше наступного дня після проведення опису на депозит державної нотаріальної контори, де знаходяться до видачі спадкоємцям.

Срібло і монетарні метали (золото та метали іридієво-платинової групи) в будь-якому вигляді та стані, іноземна валюта і виражені в іноземній валюті або монетарних металах платіжні документи та інші цінні папери (акції, облігації, купони до них, векселі (тратти), боргові розписки, акредитиви, чеки, банківські накази, депозитні сертифікати та ін.), вироби із срібла і монетарних металів, дорогоцінних каменів, а також дорогоцінні камені і перли на прохання спадкоємців чи інших заінтересованих осіб здаються не пізніше наступного після проведення опису дня на зберігання до відповідної банківської установи.

Зберігання спадкового майна на депозиті державної нотаріальної контори чи у банку здійснюється за рахунок спадкоємців. В тому ж випадку, коли спадкове майно передано до депозиту держнотконтори або банку за ініціативою виконавця заповіту, то він має право на компенсацію затрачених ним коштів в порядку ч. 3 ст. 1291 ЦК України за рахунок спадкоємців.

Певну особливу процедуру має становити вжиття заходів охорони комп'ютерної техніки. Тут необхідно звернути увагу, що найціннішим сучасним об'єктом є інформація, яка може стосуватися технологій, рукописів творів.

Охорона спадкового майна триває до прийняття спадщини спадкоємцями, а якщо її не прийнято – до закінчення строку, установленого цивільним законодавством України для прийняття спадщини. Однак, охорона спадкового майна може тривати і після спливу шести місяців з дня відкриття спадщини, якщо до нотаріуса надійде заява про згоду на прийняття спадщини від осіб, для яких право спадкування виникає у разі неприйняття спадщини або відмови від її прийняття іншими спадкоємцями (ч. 2 ст. 1270 ЦК), і якщо до спливу встановленого законом шестимісячного строку для прийняття спадщини залишилось менше трьох місяців.

Заходи з охорони спадкового майна припиняє нотаріус або посадова особа виконавчого органу місцевого самоврядування, яка їх вживає. Якщо місце відкриття спадщини і місце вжиття заходів щодо охорони спадкового майна відрізняються, про припинення цих заходів попередньо повідомляється нотаріус за місцем відкриття спадщини.

Про припинення охорони спадкового майна нотаріус за місцем відкриття спадщини попередньо повідомляє спадкоємців та виконавця заповіту. З припиненням заходів щодо охорони спадкового майна

повноваження виконавця заповіту тривають до повного здійснення волі спадкодавця, яка виражена в заповіті (пп. 197-198 Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України).

Усе сказане дає підстави стверджувати, що чинне законодавство в частині вжиття заходів щодо охорони спадкового майна містить деякі недоліки. Як було нами зазначено вище, основним недоліком є відсутність регламентації порядку здійснення виконавцем заповіту повноважень щодо охорони спадкового майна. Роль виконавця заповіту зводиться лише до повідомлення спадкоємців про відкриття спадщини, обов'язкової присутності при здійсненні опису спадкового майна і призначення охоронцем усього спадкового майна.

На нашу думку, покладення на виконавця заповіту ролі лише посередника у цих відносинах, зводить нанівець його повноваження щодо охорони спадкового майна і суперечить змісту ст. 1290 ЦК України. З огляду на зазначене, видається доцільним докладно врегулювати правові форми та порядок здійснення виконавцем заповіту своїх повноважень спеціальним законом, яким може бути Закон України «Про виконання заповіту».

Література

1. Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18-22. – Ст. 144.
2. Закон України «Про нотаріат» // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 39. – Ст. 383.
3. Інструкцією про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затв. Наказом Міністерства юстиції України від 03.03.2004 за № 20/5 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 10 – Ст. 639.
4. Цивільний кодекс УРСР // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1963. – № 30. – Ст. 463.
5. Інструкція про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затверджена Наказом Міністерства юстиції України від 18 червня 1994 р. № 18/5 // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2000. – № 1-2. – С. 149.
6. Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій посадовими особами виконавчих комітетів сільських, селищних, міських рад народних депутатів України, затверджена Наказом Міністерства юстиції України від 25 серпня 1994 р. № 22/5 // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 1998. – № 5. – С. 398.
7. Остапюк Н. Меры по охране наследственного имущества // Законность. – 2003. – № 12. – С. 25-30.
8. Фурса С.Я., Фурса Є.І. Спадкове право. Теорія та практика: Навчальний посібник. – Київ: Атіка, 2002. – 496 с.